

DUPCSIK CSABA

Mentalitások és kutatások

Solt Ágnes 2009 végén lépett a nyilvánosság elé kutatási jelentésével (*Élet a reményen túl. Szegregált telepeken élők mentalitásvizsgálata, Országos Kriminológiai Intézet*)¹. A kutatási jelentés szokatlan médiafigyelmet kapott; e sorok írásakor, tehát 2010 februárjának első napjaiban a Google a „Solt Ágnes tanulmánya” szavak beütésekor 8750, a „Solt Ágnes cigány” szavak esetében pedig 13 600 honlapról tudott. A kibontakozó vita alapján a jelentés megosztotta a szakmabelieket és a publicistákat: egy részük nagyon elégedetlen a tanulmánnyal kapcsolatban, míg más részük nemcsak egyszerűen nagyra értékeli Solt Ágnes írását, hanem kifejezetten éles kritikát fogalmazott meg Solt kritikusaival szemben.

A vitában rendszeresen túlléptek a szűkebben vett szakmai témákon, és etikai vagy tágabb értelemben vett politikai kérdéseket² vetettek fel. Egyrészt a bírálók általában azt hangsúlyozták, hogy Solt Ágnes tanulmánya alkalmas a romákkal szembeni előítéletek és negatív attitűdök megerősítésére. Másrészt, a „pro-Solt tábor” sem elégedett meg „a kutatónő csak feltárta az objektív igazságot” típusú ellenérvekkel – rendszerint egy bizonyos jól körülhatárolható értelmiségi (kutatói) mentalitást és egy ezzel szoros kapcsolatban álló társadalompolitikai megközelítést véltek azonosíthatónak a kritikusok mögött; márpedig méltatói szerint a tanulmány ennek az egész megközelítésnek az állítólagos kudarcára is rámutatott. Bár a vita ebből a szempontból is érdemes a vizsgálatra, a továbbiakban mégsem annyira ezzel, mint inkább a szóban forgó tanulmány módszertani elemzésével foglalkozom. Már csak azért is, mert a módszertan a vita eddigi menetében csak érintőlegesen merült fel, rendszerint érvek nélkül – jórészt a közeg, tehát a (nem szakmai) sajtó jóvoltából.³

¹ Az interneten pillanatnyilag egy második, rövidített változat olvasható; a továbbiakban a hivatkozás nélküli oldalszámok erre a dokumentumra vonatkoznak (http://www.okri.hu/images/stories/pdf_files/sa_szegreg_2009.pdf).

² „A témával kapcsolatos megállapítások – kik a cigányok, hogyan élnek, milyen helyzetet foglalnak el a magyar társadalmon belül és így tovább – a gyakorlatban elválaszthatatlannak bizonyulnak attól a tényről, hogy ez a helyzet a jelen pillanatban (is) rossz, illetve szorosan kapcsolódnak a felmerülő politikai kérdésekhez: milyen tényezők alakíthatták ki és tartják fenn ezt a helyzetet, illetve hogyan lehetne ezen változtatni? Hangsúlyozom: ilyen tágabb értelemben vett politikai kérdésekre gondolok...” (*A magyarországi cigányság története*, Osiris, 2009, 20. o.)

³ 2009 decemberében, reagálásképpen az egyik cikkre, amelynek szerzői szerint Solt kritikusai „sértődött hiúsággal keresnek mondvacsínált módszertani érveket” a valóságot feltáró kutatónő ellen (Finszter Géza – Korinek László: Az elveszett közbiztonság, *Népszabadság*, 2009. december 19.), megfogalmaztam egy cikket. Igyekeztem módszertani érvekre koncentrálni, de lehetőleg közérthető módon – ez valószínűleg nem sikerült, legalábbis erre következtetek abból, hogy a cikk megjelentetését a *Népszabadság* elutasította. A Solt

A „módszertan” kifejezést itt most a legtágabban értem, annak módjára utalva, ahogy a szerző adatait gyűjti, értelmezi és előadja. Az adatgyűjtéssel kezdve: Solt Ágnes antropológiai jellegű terepmunka és szociológiai adatgyűjtés (interjúzás és tartalomelemzés) kombinálására törekedett. Ez a kombináció elvileg jó ötlet is lehetett volna, ha azok egymást erősítik, ugyanazt más-más oldalról megvilágítva. Ebben az esetben azonban, sajnos, a két módszer külön-külön sem működött.

Jó példa erre a kutatás központi elemének tekintett interjúk kezelése. Solt eredetileg azt tervezte, hogy egy-egy alannyal, a többiekétől elkülönítve készít 45 perces interjúkat. Érezhetően mint hiányosságot fogta fel, hogy sosem sikerült létrehoznia ezt a teljesen általa meghatározott mesterséges beszédhelyzetet: riportalanysai mindig csoportosan beszélgettek vele, „átlagosan 25–30 percet”, más tevékenységek végzése közben, amikor a válaszádnál „bármilyen egyéb felbukkanó környezeti ingerre való reakció előrébb való” volt (10.). Ha a beszélgetéseket a terepmunka részének tekintette, akkor akár örülhetett volna is a szituációnak: az antropológusok (és a tőlük a terepmunka során mind bevallottabban tanulni igyekvő szociológusok) manapság általában nagy erőfeszítéseket tesznek az ilyen természetes beszédhelyzetek létrehozására, a mesterséges és steril interjúhelyzet elrejtésére, eltüntetésére. Egy ilyen terepmunka azonban nagyságrenddel nagyobb beruházást igényelt volna, mentalitás-ban és időben egyaránt⁴ annál, mint amennyit Solt Ágnes kutatásának ebbe a részébe befektetett.

Az interjúalanyok idegenkedésének és bizalmatlanságának feloldása a terepmunka során komoly erőfeszítést, sajátos társadalmi készségeket és nem utolsósorban speciális képzettséget igényel a kutatótól. Jellemző például, hogy Solt Ágnes első próbálkozásai kudarcra nyomán jött rá arra, hogy fiatal nőként egyedül nem érdemes terepmunkával próbálkoznia, hanem kísérőre van szüksége (12.). Kísérletei a kapcsolat közvetlenségének megalapozására, annak alapján, ami ebből jelentésében megjelent,⁵ nem tűnnek túl sikeresnek. Egyetlen példa: „Az étkezési szokásokra is irányultak kérdések, ám ezek egy része leginkább az idegenség feloldását célozták, a kontextus közvetlenségét voltak hivatottak kiepíteni, illetve megerősíteni” (11.). Az interjúk előre megfogalmazott ún. vezérfonalai szerint erről a témáról többek között ilyesmit kellett volna kérdezni: „Mikor esznek? (Mit gondol, a parasztok miért nem akkor esznek,

Ágnes anyagáról rendezett szakmai vita e sorok megjelentetésekor feltehetően már lezajlott (2010. február 16-án), de, az érintett kérésére, zártkörű rendezvényként.

⁴ Az első magyarországi cigányok között végzett terepmunka Michael Stewart nevéhez fűződik. A magyar és romani nyelven egyaránt megtanuló brit antropológus az 1980-as években tizennégy hónapig élt ugyanazon a roma telepen, magyar feleségével és kisgyerekekkel. (Stewart, Michael S.: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Ford. Sajó Tamás, Szarvas Zsuzsa és Vargyas Gábor, Budapest, 1994.) Lehet, hogy a példa extrém, de jól mutatja, hogy néhány órás beszélgetést nehéz antropológiai jellegű terepmunkának tekinteni.

⁵ A tanulmány eredeti változatában szerepelt egy ötvenoldalas, fényképekkel kiegészített „A terepen. Terepnapló, fényképek, szubjektív észrevételek és tapasztalatok” című fejezet, amely különösen árulkodó ebből a szempontból. Mivel azonban ez a fejezet napokon belül eltűnt Solt Ágnes kutatóhelyének honlapjára feltöltött jelentéséből (lásd 1. l.), a továbbiakban nem hivatkozom erre a verzióra.

amikor megéheznek, miért van rendszeres időpontban reggeli, ebéd vacsora? El tudja-e képzelni, hogy ők [is – tehát nyilván ismét a cigányok képezik a mondat alanyát, D. Cs.] rendszeresen, meghatározott időpontokban egyenek?” (86.). Nehéz elvárni, hogy interjúalányaiban az ilyen kérdések hatására ne fokozódjon, hanem oldódjon az idegenség érzete, hiszen a kérdések valójában éppen az interjúalanyok és a többség közötti (előfeltételezett) különbséget fogalmazták meg és problematizálták.

Az ezekből az interjúkból gyűjtött információmennyiség ugyanakkor egy szociológiai kutatás számára nem megfelelő. Nem találkoztunk a jelentésben becslésekkel arra nézve, hány, a környezete által cigánynak tartott ember él az országban, közülük hány él szegregált cigánytelepeken, s egyáltalán hány ilyen telep lehet az országban – magyarul, nem tudjuk meg, hogy mekkora csoportra nézve tartja általánosíthatónak megállapításait a kutató. Hangsúlyozom: ha megállapította volna ennek a körnek a hozzávetőleges kiterjedését, akkor sem kellett volna okvetlenül reprezentativitásra törekvő mintát venni – de a mintavétel szempontjait nem ártott volna tisztázni. Példának okáért azt, hogy a fellekeresett 26 telepből miért csak 14-et vizsgált (19.). Ilyen mértékű szelekálás az előzetesen számításba vett terepek között teljesen legitim – ha a kutató tudatosítja, miért épp így zajlott ez a válogatás.

Összesen „kb. 250 emberrel beszélünk, az emberek mintegy negyedével több alkalommal is” (19.) – ez azt is jelenti, hogy az emberek mintegy háromnegyedével csak egyszer beszéltek. A szöveg egy másik pontján, „a kiválasztott telepek osztályozása” kapcsán derül ki, hogy a kutató információkat gyűjtött „kulcsszemélyekkel való interjúzás (ilyen személyek pl.: helyi pedagógus, védőnő, családgyógyozó, polgármester vagy önkormányzati alkalmazott, kocsmáros, boltos) által” (13.). Az így nyert információk azonban nem mint egy-egy interjú elemzett részletei jelennek meg a szövegben, hanem jobb esetben a kutató által összefoglalt vélekedésekben („a falubeli parasztok azt gondolják, hogy...”), rosszabb esetben pedig mint reflektálatlan, objektív háttér-információ („gyakorik a romák által elkövetett bűncselekmények”). Semmit sem tudunk meg a „kulcsszemély-interjúk” átlagos hosszáról és informativitásáról (ad absurdum akár egy, a cigánytelepre vezető út iránt érdeklődő személy pár másodperces beszélgetése is beleférhetett a fenti „definícióba”). Arról nem is beszélve, hogy ironikus a szóhasználat: szegregált cigánytelepen élők vizsgálatakor a nem roma kérdezettek a kulcsszemélyek.

Solt tulajdonképpen 117 roma interjúalannyal folytatott beszélgetését rögzítette, „74 hangfelvételen” (20.). Összevetve ezt azzal, amit korábban (10.) az interjúzás körülményeiről írt, az derül ki, hogy tulajdonképpen 74 beszélgetés történt, csoportos (és feltehetően menet közben is változó) összetétellel, „átlagosan 25–30 percig” (20.) Ez telepenként átlagosan 5,28 beszélgetést jelent, 2,2–2,6 óra nettó beszélgetésidejével. Mivel Solt Ágnes még a 250-es, „összes beszélgetésre” vonatkozó szám kapcsán említette, hogy „mintegy negyedükkel több alkalommal is” beszélt – nem tudjuk, hogy a rögzített interjúk alanyainak mekkora hányadával beszélt egynél több alkalommal (csak az bizonyos, hogy kisebbik részükkel).

Az interjúk szövegét Solt Ágnes tartalomelemző szoftver segítségével elemezte, tehát kódolta a szöveg egyes egységeit, s megszámozta a programmal azok előfordulásainak számát, illetve jellegzetes együttes

jelenlétüket. A kódok kialakítását azonban problematikusnak érzem. Mitől tartalmi elem például az „alacsony kompetencia” és a „magas kompetencia”? Miért „tanult tehetetlenség” a kódja annak, „amikor a beszélő saját tehetetlenségét hangsúlyozza bizonyos élethelyzet megoldása kapcsán”? A tudományosság auráját, s ezzel az objektivitás látszatát keltő „kódok” módszeresen negatívnak ítélt mozzanatait emelik ki a telep életéből. Például: „A közbeszédben egyértelművé válik, hogy mindefféle változás, egyéni siker vagy gyarapodás a közösség kárára van, ezért »üldözendő«” – olvashatjuk a jelentésben a vastag betűkkel kiemelt mondatot (51.). Viszont hiába keresnénk a „változás”, „egyéni siker”, vagy akár csak az „egyén”, a „gyarapodás” kódokat. Találunk helyette „gyűlölet”, „helyi közösség”, „hibáztatás”, „irigység”, „konfliktusok”, „pletyka” kódokat. „Negatív vélemény” kód van – „pozitív vélemény” kód nincs. A kód definíciójában még „történetként” szereplő elemek a kód megnevezésében mint „sztorik” jelennek meg; ha a történetben az elbeszélő a főhős, akkor az a „hőseposz”, ha „íroniával, gúnnyal teli megfogalmazásról” van szó, akkor ott a „komédia” a kód elnevezése. A jelentés például „az anyák biztonság és állandóság utáni fokozott igényéről” ír (53.) – de ilyen kódok sincsenek.

A táblázatba szerkesztett 66 kód alapján megtudhatjuk például, hogy 15-ször fordul elő a „boldog lenne-e” kód (betű szerint), 180-szor a „helyi közösség”, 38-szor „hibáztatás”, 1-szer a „magas kompetencia”, vagy 68-szor a „tipikus nap” (20–22.). Ezek az adatok mindennél jobban mutatják, mennyire problematikus volt maga az egész tartalomelemzéses vizsgálat, ilyen rövid és irányított(nak tervezett) interjúk esetén: ha az interjúk a terveknek megfelelően alakulnak, akkor a vezérfonalakban felsorolt elemeknek minden interjúban szerepelniük kellett volna. Bár ennek a törekvésnek a kudarca „programozva” volt: az interjúk „vezérfonalában” ugyanis 104 kérdés⁶ (86–87.) található. Ezek után már nem csak az egyes interjúk tényleges, 25–30 perc időtartama meglepő, hanem a tervezett 45 perc is: ugyanis még ebben a tervezett helyzetben is átlagosan 25–26 másodperc jutott volna egy-egy kérdésre és az arra adandó válaszra.

A vezérfonal kérdéseiben ráadásul furcsa vakfoltok mutatják, hogy a kutatásnak már az előfeltevései is hibásak voltak. Példának okáért az első kérdésblokk,⁷ a „Határok, mozgástér” 11 kérdéséből 6 vonatkozik a lakóhellyel való elégedettségre ill. elégedetlenségre. Nincs viszont arra vonatkozó kérdés, hogy a megkérdezett vajon már születése óta él-e itt, s ha nem, akkor mikor és hogyan került a telepre.⁸ A romák térbeli mobi-

⁶ A két oldal felsorolásaiban összesen 91 kérdőjellel végződő mondat található. Ezeket egy-egy kérdésnek tekintettem, akkor is, ha átfogó, vagy összetett mondatról volt szó, pl. „Mi az, hogy cigány? (hogyan él, hogyan gondolkodik, mit szeret, mit nem, mi fontos)” – ezt csak 2 kérdésnek vettem. Ezen kívül még 13 információra volt kíváncsi a kutató, nyelvtanilag nem kérdésként megfogalmazva (például „születési éve, hónapja” vagy a kérdezett, az apja, az anyja, a nevelőapja, a nevelőanyja legmagasabb iskolai végzettsége). Az így kijött 104 kérdésbe nem számítottam be a „mondjon egy példát!” típusú felszólításokat (86–87.).

⁷ Pontosabban, második. Az „igazi” első kérdésblokk, „A megélhetés és az együttélés szabályai” ugyanis egyetlen kérdést sem tartalmazott (86.).

⁸ Kemény István és munkatársai 2003-as kutatásában, a térbeli mobilitást annak alapján

litását csak utazásokkal kapcsolatos kérdések mérték volna, pl. „Hányszor hagyta el a település határát?” (86.) Vajon milyen típusú válaszokra számított a kutató, amikor ezt a kérdést felvette a vezérfonalba? Ha pontos, szám szerinti választ várt, akkor mit kezdett például egy olyan nyugdíjas ingázóval, aki éveken át napi vagy heti rendszerességgel ingázott ipari munkahelyére a rendszerváltás előtt (amikor több tízezer roma férfi tartozott ebbe a kategóriába)? Ha viszont csak a „soha” – „néha” – „sokszor” dimenzió mentén várt válaszokat: mit kezd majd egy ilyen információval? (Kivéve, ha nem azzal az előzetes hipotézissel érkezett, hogy a többség sosem hagyta el „a település határát”).

Remélem, nem a saját – félig történész – identitásomból eredő elfogultság mondatja velem, hogy a kutatási jelentésből fájón hiányzik a múlt, a történelmi szemlélet. Nem nagyívű történelmi áttekintésekre gondolok, hanem olyan kitekintésekre, amelyek nélkül a jelen tendenciái egyszerűen érthetetlenek. Jó példának érzem a „Munkalehetőségek, ennek határai [sic], segély, megélhetés, jövőkép” kérdésblokkot, amelyben egyetlen kérdés sem vonatkozik arra, hogy a megkérdezettnek volt-e valaha rendszeres munkája, s ha igen, mikor és miért vesztette el? Nem lényegtelen kérdés, hisz’ nem lehet eléggé elismételni: egészen a rendszerváltásig az aktív korú roma férfiak körében teljes foglalkoztatottság létezett. Mint ahogy azt sem: a rendszerváltás körüli években mintegy egymillió munkahely szűnt meg Magyarországon – s azóta munkanélküli az aktív korú romák többsége.

„Régebben voltak azért munkahelyek” (43.), „régén... dolgoztak a cigányok is” (44.) – ezek az interjúkból vett részletek is mutatják: ezt az összefüggést a megkérdezettek egy része külön erre vonatkozó (hangsúlyos) kérdés nélkül is felvetette. Jellemző azonban, milyen kontextusba helyezte Solt az ilyen interjúrészleteket: „A romák között nagyon súlyos generációs szakadék érzékelhető a rendszerváltás előtt és után szocializálódtak körében. Az idősebbek arra panaszkodnak, hogy a fiatalok nem hajlandók dolgozni, csak a munkanélküli járadékot⁹ veszik fel... a tisztelben tartás és megbecsültség fontossága az idősebb generáció körében egyértelműen fontos érték.” (43.) Magyarán: a „volt hozzáférhető munka – nincs munka” különbsége Soltnál a mentalitás különbségévé változik, ami ismét az előfeltevések hibájára utal. Bár időnként Soltnál is olvashatunk olyan gondolatmeneteket, amelyek arra utalnak, hogy a „telepi mentalitás” szerinte is következmény, mégis, már pusztán kérdésfelvetése abba az irányba tereli, hogy elsősorban okként tekintsen erre a men-

mérve, hogy másutt él-e valaki, mint a születési helye, úgy találták, hogy 2003-ra a romák átlagos mobilitása *utolérte* az össznépeességet (addig ugyanis, ironikus ellentétben a „vándorló cigányok” toposszal, alacsonyabb volt). Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság, 1971–2003*, Bp., Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkut. Int. 2004. 62. o.

⁹ Itt Solt átveszi riportalanyainak szóhasználatát. A „munkanélküli járadékot” már nem így nevezik, de fontosabb, hogy minden ilyen támogatási formának előfeltétele, hogy legyen a folyósítást megelőző munkaviszonya, s regisztráltassa magát álláskeresőként. A folyósítás időtartama korlátozott. Ezt követően (vagy a feltételek hiányában) a munkanélküli csak „rendszeres szociális segélyben” részesülhet, amelynek odaítéléséről az önkormányzat dönt.

talításra. „Milyen tudattartalmak élnek egy szegregált telepen élő emberben, amelyek hatására a kívülállást választja a többségi társadalommal szemben?” (3.) – a kérdésben egy feltevés is rejlik, mely szerint a telepiek választották életformájukat, ami a kutatásnak kezdettől rossz irányt jelöl ki.

A legépelve összesen 1200 oldal interjúszöveg (20.) imponáló mennyiségnek tűnik – amíg utána nem számolunk, hogy egy-egy kódolt elem egy-egy telep összes beszélgetésében hányszor került elő. A tanulmány végén található „összesített, elemzett táblázatok” (91–98.) lehetőséget nyújtanak erre. Nézzük például az első táblázatot, amely a „tipikus nap”-ra vonatkozó tartalmakat összesíti. A vizsgált 14 település alkotja a táblázat sorait, majd 8 oszlop következik, olyanok, mint például „házi-munka”, „munka”, „TV” stb. A kettő vetületében található a táblázat 112 cellája, benne az esetszámokkal, amelyekből megtudjuk, hogy hányszor említették a BAZ megyei T. cigánytelepén a „házimunkát”, a „TV-t”, és így tovább. A táblázat 112 cellájának 3,5 százalékában volt 3-nál nagyobb esetszám – 50 százalékában (tehát 56 cellában) pedig 0 esetszám.

A gyerekvállalási kedv csökken, állapítja meg Solt Ágnes (28–29.). Ez valószínűleg egy olyan megállapítás, amelyre egy mentalitás-vizsgálat is feljogosíthat. Solt azonban így folytatta a gondolatot: „Ez azonban annyit és nem többet jelent, hogy a tervezett gyerekek száma sokkal kevesebb, azonban a valós születések száma hasonló mértékben nem esett vissza” (29.). Egy ilyen megállapításra azonban már semmi sem jogosította fel: nem végzett ugyanis pontos statisztikai vizsgálatokat, mennyi a vizsgált telepeken élő romák termékenységi mutatója.¹⁰ Arra nézve pedig végképp nem végzett vizsgálatokat, mennyi lehetett ugyanez a mutató egy vagy több generációval ezelőtt. A történelmi dimenzió hiányát tehát jelen esetben súlyosbította, hogy Solt Ágnes egy „történelmi következtést” fogalmazott meg ténymegállapításként.¹¹

Solt Ágnes tanulmányából szokatlan mértékben hiányoznak a szakirodalmi hivatkozások.¹² Márpedig ez, mint az előző bekezdés is mutat-

¹⁰ Maximum ilyen pontosságú megállapításokat tett: „A megkérdezettek családjában az átlagos gyerekszám 3-4 gyerek. Az 1 vagy 2 gyerekes családok száma nagyon ritka” (20.). Mindez „annak ellenére, hogy nem ritkán fordul elő az együtt élő párok körében a gyermektelenség” (28.). A „nem ritkán”, sajnos, nem túl pontos adat. Ha már egyszer foglalkozott a jelentés a témával, akkor jó lenne tudni, hogy a párok mekkora hányadára jellemző a gyermektelenség, hogy milyen korúak a gyermektelen párok, és így tovább, lásd még a következő lábjegyzetet.

¹¹ Kemény István és munkatársai az 1971-es, 1993-as és 2003-as országos cigányvizsgálatokban azt állapították meg, hogy a termékenységi mutatók a roma össznépeség átlagában folyamatosan csökkennek (Kemény – Jankó – Lengyel i. m. 17. o.). A 2003-as országos adatok alapján Jankó Béla, illetve esettanulmányok alapján Durst Judit, Ladányi János vagy Szelényi Iván megkockáztatták a feltevést, hogy ez csak az átlag: egyes szegregált roma közösségekben ez a tendencia egyenesen visszafordult, s növekszik az egy nőre jutó gyerekszám. Ez egy olyan összefüggés, amelyet csak újabb esettanulmányok sorával lehetne jobban megvilágítani – kár, hogy ez az alkalommal elúszott a lehetőség egy újabb ilyen vizsgálatra.

¹² A dolgozatban szereplő „Az áttekintett szakirodalom és az elméleti kiindulópont” (6–7) például egyet sem említ, csak a részlet utolsó mondata végéhez illesztett lábjegyzetben olvashatjuk: „Feldolgozott irodalom: 134. old.” (7.) Pontosabban: az első, azóta már öncenzúrázott változatban (lásd ezen cikk 5. lábjegyzetét) szerepelt a 134. oldalon, a jelenlegi

hatta, nem pusztán stílus kérdése: mivel nem folytatott történelmi vizsgálatokat, ilyen jellegű információkat legitim módon mások tanulmányaiból nyerhetett volna. Solt Ágnes egy korábbi, kéziratoss kritikámra válaszul azt írta, hogy a szakirodalmi ismeretei sokkal szélesebbek, mint ahogy én feltételezem. Még ha ez valóban így is van, az irodalom ismerete és felhasználása két különböző dolog. Ráadásul ezen ismeretek megjelenítése az olvasók számára egy harmadik dolog, de maradjunk csak a felhasználásnál: miközben az irodalomjegyzék szerint Solt ismeri Kemény István és munkatársai – ezen írásban már többször hivatkozott – összefoglalását az 1971-es, 1993-as és 2003-as kutatásairól, elég hihetetlenül hangzik, hogy a KSH 1990-es statisztikáit minősíti a legfrissebbnek, amikor arra volt kíváncsi: hány szegregált roma telep lehet az országban.¹³ „A KSH által készített 90. évi népszámlálás, országgyűlési egyéni választókerületek adataiból [dolgoztam]. Azóta sem készült olyan felmérés, amely teljes körűen, választási körzetekre (nem pusztán településekre)¹⁴ lebontva tartalmazott volna adatokat a cigánytelepekre vonatkozóan és az általam vizsgált kérdésekben (munkanélküliségi ráta, segélyből élők száma és aránya, roma származásúak aránya stb.)” (12.). Túl azon, hogy 2001-ben is volt népszámlálás, Keményék 1993-ban és 2003-ban is országos, reprezentatív cigánykutatásokat végeztek. Az 1990-es adatokkal pedig nem „csak” az a baj, hogy régiek, hanem hogy egy korszakhatáron készültek, melyet követően szinte minden releváns tényező gyökeresen megváltozott. Egy példa: míg 1971-ben az aktív korú roma férfiak 85,2 százaléka dolgozott, addig 1993-ban már csak 28,6 százalékuk – a csökkenés azonban nem folyamatos volt ebben a korszakban, hanem hirtelen következett be, éppen 1990 környékén.

Vagy egy másik, Solt alapkérdéseit is érintő példa: 1971-ben a romák kétharmada, 1993-ban 13,7 százaléka, 2003-ban pedig 6,3 százaléka élt szegregált telepen – legalábbis, a szó szigorú értelmében vett cigánytelepen, hisz’ a rendszerváltás óta eltelt időszaknak éppen az a jellegzetessége, hogy a szegregáció új formákat öltött. Kemény Istvánék ezért ekkor már azt is vizsgálták, kik laknak a megkérdezett roma családok közvetlen szomszédságában. 1993-ban úgy találták, hogy „túlnyomórészt vagy kizárólag cigányok” élnek a megkérdezettek 30 százalékának szomszédságában; 2003-ra pedig már 56 százalékuk szomszédságában. Ezen a téren tehát 1990-es adatokra támaszkodni – a kutatást alapjaiban megkérdőjelező hiba.

Van egy másik érdekes pont is az irodalomjegyzékben: Ladányi János és Szelényi Iván könyve (*A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*, Budapest,

változatban már a 85. oldalon található.

¹³ De hogy mennyit talált – azt már nem írta le (11–12.). A KSH-hivatkozás egyedül arra szolgált a jelentésben, hogy Solt Ágnes kijelenthesse: nem „találomra” választotta ki a vizsgált telepeket. Ettől azonban még kérdés marad, hogy a több száz lehetséges telepből hogyan választotta „mintáját”.

¹⁴ Ezt a megjegyzést nem értem: akkor lenne értelme, ha a választási körzetek kisebbek lennének, mint a települések. A magyar települések túlnyomó többsége esetében azonban éppen fordított a helyzet.

Napvilág, 2004)¹⁵. A szerzőpáros ugyanis egy másfél évtizeden át elhúzódozó „akciókutatást” ismertetett, amelyet a teljesen romák által lakott, s ezáltal egyetlen „cigányteleppé” vált településen, Csenyétén folytattak. Miközben nagyon aprólékosan leírják, hogyan alakult ki történelmileg ez a szegregált,¹⁶ tömeges és tartós munkanélküliség, mélyszegénység által jellemzett helyzet, azt is leírják, hogyan alakított ki ez a helyzet egy olyan mentalitást, amely mára az itt élő romák kitörésének szinte legfontosabb gátjává alakult. Mindeközben elméleti vizsgálódást is folytatnak, hogy az „underclass” vagy a „szegénység kultúrája” kategóriával kapcsolatos, több mint félévszázados hagyományokra visszanyúló szakirodalom mennyire használható vagy nem használható a szegregált hazai cigány közösségekre alkalmazva. Bár a Solt-tanulmány irodalomjegyzékében szerepel ez a tanulmány, ismeretének semmi jele nem mutatható ki.

Solt Ágnes úgy vágott neki kutatásának – és úgy is fejezte be –, hogy a romákkal kapcsolatban sokszor alapinformációkkal sem volt tisztában. Az egyik legfontosabb például ez: „A cigányság nem egységes. A cigányságon belül is legalább három csoportot kell elkülöníteni: a romungrókat (magyar, zenész cigányok), az oláh cigányokat (kereskedők, lókupecsek), és a beásokat (archaikus román dialektust beszélő, ma főleg mezőgazdaságban dolgozó cigányok)” (6.). A heterogén elemeket alkalmazó besorolásból, és a későbbi megjegyzésekből, mint pl. „cigány nyelv” (14.), „beszélnek a nyelvet” (15.), „beás cigányok, akik beszélnek az oláh nyelvet” (15.), „a cigány nyelv (lovári)” (17.) stb. nemigen derül ki, milyen alapon különböztethetőek meg ezek a csoportok.¹⁷

„A roma mélyszegénységben élők többségének egyedüli és bevett érdekérvényesítési képessége... nem másban, mint a mélyszegénységi lét és a nyomor kifejezésében, kommunikálásában áll” – önmagában véve valószínűleg pontos megfigyelésről van szó (76.). Amit hiányolok, az egyrészt a reflektálás: mivel Solt Ágnes riportalanysáinak beszédmódját a kutatóval kommunikálva sem az ismeretközlés vágya, hanem ez a sajátos érdekérvényesítési stratégia határozta meg, hatványozott problémát jelent, hogy a kutató ilyen mértékben a velük készített interjúkból szűrte le információinak minősített ismeretei túlnyomó részét.

Másrészt a tágabb társadalmi kontextussal való összehasonlítás módját nem érzem szerencsésnek: az osztársadalmi mentalitás sajátosságai ugyanis nemcsak a „miért nem tetszik rendszeresen enni, mint

¹⁵ Solt az Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek kiadványában ismeri a tanulmányt.

¹⁶ Telekkönyvek és anyakönyvek vizsgálatát követően Ladányi és Szelényi érdekes megállapítást tett: a csenyétéi romák elődei a 19. század közepén még a falu belsejében éltek, az elkülönült cigánytelep csak a 19. század végén alakult ki. Solt történelmietlen szemléletében fel sem merült, hogy érdemes lenne vizsgálni: mikor alakultak ki azok a cigánytelepek, amelyeket meglátogatott.

¹⁷ Az oláh cigányok a romani valamely dialektusát beszélnek, leggyakrabban a lovárit vagy a kárpátit, míg a beások a manapság beásnak nevezett nyelvet, amely valóban a román nyelv egy archaikus dialektusa. Mivel az előbbi az ind nyelvek családjába tartozik, az utóbbi pedig neolatin, a „cigány nyelv” kifejezésnek nyelvészeti értelemben semmi értelme (az, hogy a KSH – a szakértők tízévente, minden népszámlálás előtt elismételt figyelmeztetése ellenére is – használja ezt a kifejezést, nem cáfolat, hanem szakmai botrány). A romák többsége romungro, tehát magyar anyanyelvű, akiknek talán ha tizedének van „muzsikuss” identitása is.

a többség?” képletében merülhetnének fel. A stratégiai panaszkozás, „siránkozás”, panaszkodás „az egyén objektív egzisztenciális helyzetétől szinte teljesen függetlenül” ugyanis Magyarországon sokkal szélesebb körre jellemző, mint akár a romák, akár a szegények. Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok mutatják, hogy a magyarok közmondásos pesszimizmusa nem pusztán legenda¹⁸ – egy fülöp-szigeteki antropológus¹⁹ számára a teleplakók „siránkozása” talán annak jelének minősülne, milyen sikeresen alkalmazkodnak az itt élő romák a (valódi) társadalmi normákhoz.

Solt Ágnes dolgozatának központi megkülönböztetése többség és romák, „magyarok” és „cigányok” között húzódik. Solt egyrészt hangsúlyozza: a „magyar” szó használata a többségre a vizsgált célcsoport szóhasználatának átvételét jelenti, és „ez... nem jelenti azt, hogy a roma származású emberek[et] ne tartanám éppúgy magyar embernek...” (5.). Másrészt, nagyon helyesen, azt is leszögezi, hogy „a magyarok” és „a cigányok” szembeállítás nem jelenti annak sugallatát sem, „hogy a többségi társadalom egységes akár ideológiai, akár egyéb vallott nézetek dimenzióiban” (4.) – igaz, ezt az állítást már a következő mondatban relativizálja.²⁰

Mindenesetre hangsúlyoznám: nem azzal vádolom Solt Ágneszt, hogy kirekesztő vagy hogy „rasszista” lenne. De ha egy ilyen markáns és hangsúlyos jelentőségű megkülönböztetés húzódik át a dolgozaton, akkor a leírás és az elemzés nem etnospecifikus elemei is hajlamosak a megkülönböztetés pólusai körül, egymással szemben csoportosulni. Ha tehát valamely tulajdonság, sajátosság megjelenik az egyik csoport leírásában, akkor – külön jelzés, óvintézkedés nélkül – a dolgozat egésze azt sugallja, hogy a másik csoportra ezen tulajdonságok ellentéte jellemző. Magyarán: ha valamely sajátosság úgy jelenik meg, mint amely „a szegregált telepen élő romákat” jellemzi, akkor a leírás azt sugallja, hogy „a magyarokra” ez a sajátosság kifejezetten nem jellemző.

Nem az a baj tehát, hogy Solt Ágnes „kedvezőtlen dolgokat ír a romákról”, amelyet kritikusai „le akarnának tagadni”. A gond – az eddig vázolt módszertani problémákon túl – abban áll, hogy tanulmánya megszépítő tükrökként használja a romákat: olyan módon állítja eléink nyomasztónak ábrázolt világukat, hogy eközben azt is sugallja: mi nem ilyenek vagyunk.

¹⁸ Egy vizsgálat szerint például Magyarországon a megkérdezettek 40 százaléka (a férfiak 37,1 százaléka, a nők 44,1 százaléka) „tartósan betegnek vagy fogyatékosnak” tartja magát. Ez nyilvánvalóan nem (csak) közegészségügyi állapotunkról, mint inkább mentalitásunkról szól. Érdemes a fenti adatot bontásokban is megnézni: míg legfelső jövedelmi negyedbe tartozók 17, 5százaléka vallja magát „tartósan betegnek vagy fogyatékosnak” (ami alig magasabb az Európai Unió hasonló arányánál, addig a legszegényebb jövedelmi negyedbe tartozóknál ez az arány már 48,8%. (*Társadalmi helyzetkép, 2005*, KSH, <http://mek.niif.hu/06000/06037/06037.pdf> 119–120. o.) Talán nem árt tudatosítani: a magyar társadalom legszegényebb negyede túlnyomórészt nem cigányokból áll.

¹⁹ Ahogy a magyarok rendszeresen az (egyik) legpesszimiztább nép az összehasonlító kutatások szerint, addig a fülöp-szigetiek szokatlanul optimisták.

²⁰ „Ezt nem gondolom, azt azonban igen, hogy a társadalom szélesebb rétegeiben uralkodó norma, ennek a normának a követése, illetve az ehhez való hozzáállás több azonosságot mutat, mint a roma etnikum és bármely más szélesebb társadalmi réteg vonatkozásában.” (4.)

MŰHELY

A rendszeresség = rendszeres étkezés, vagy a „siránkozás-stratégia” részben említett példáin kívül van egy sokkal inkább vérre menő példa: Solt szerint a telepek lakóira a szolidaritás hiánya jellemző, és az intenzív, durva formákat öltő irigykedés, a diszkrimináció a teljesítményt felmutató csoporttagokkal kapcsolatban. Kivételesen tennék egy utalást a jelentés visszhangjára: az egyik legolvasottabb internetes hírportál a „Marják egymást a cigánytelepek lakói” címmel számolt be jelentéséről. Más kutatások, amelyek nem a romák felől közelítenek a magyar össztársadalomhoz, azt állapítják meg, hogy kirívó mértékű szolidaritáshiány és általános bizalmatlanság jellemző ránk, vagy hogy a magyarok nemzetközi összehasonlításban is magas hányada gondolja úgy, hogy pl. a nagy vagyon csakis illegitim lehet, „mert összelopták”. Ha „a magyarokkal” szembeállított roma populációról írnak hasonlókat, az akarva-akaratlanul is azt sugallja, hogy a többség összetartó és szolidáris közösségekbe tömörül, amelyek elismeréssel tekintenek kiemelkedő vagyonnal vagy magas pozícióval rendelkező tagjaikra.

Lehet, hogy egyesek tényleg ilyennek látják a magyar társadalmat. Azt viszont fenntartom, hogy szinte lehetetlen ilyen idilli képet kialakítani a mai magyar társadalomról – hacsak nem tekint valaki abba a „megszépitő tükörbe”, amelyet a romák „segítségével” tartanak elénk.